

Szemöldök. A TESz. és az EWUng. szerint e szó belső szóalkotással keletkezett, de ennek módja tisztázatlan. Lehetséges, hogy a *szem* alapszóhoz járult a *-dök* főnévképző (vö. *ajándék* < **ajándok*), s az *-l* denominális igeképző (TESz.); az EWUng. pedig azt írja, hogy az *l* eredete és funkciója nem világos. Azt, hogy a szó összetétel, s utótagja a finnugor, esetleg török eredetű *öldök*, a TESz. kevésbé tartja valószínűnek, az EWUng. pedig meg sem említi. A szó etimológiájával kapcsolatban előljáróban két dologra térnek ki. Először: a *szem* szóból képzett lényeges(ebb)en eltérő jelentésű szavak a szemmel általában alaki hasonlóságon alapuló metaforikus, illetve szinekdoché-típusú kapcsolatban vannak (pl. *szemölcs*, ill. *személy*). A szemöldök viszont alakilag nem hasonló a szemhez, s azzal szinekdoché-típusú kapcsolata sincs. Másodsor: a szem részei, illetve a testnek a szemhez tartozó részei a magyarban (is) összetett szavak vagy szerkezetek: *szemfény*, *szeme fénye*, *szemhéj*, *szeme héja*, *szemszőr* 'szempilla', *szempilla*, *szembogár* stb. Ezek a XVI. századból vagy későbből adathatók (l. NySz.; TESz.). A *szemöldök* első írásbeli előfordulása a SchlSzf.-ből való: 1405 k.: „[up[er]ciliū *zemeldek*” (TESz.; Gl.).

Szerintem a szó ősmagyar vagy korai ómagyar kori, s föl lehet tenni, hogy a *szem* és az *öl* szó összetétele, amelyhez még a *-d* + *-k* kicsinyítő képzők, illetve egy *-dék* ~ *-dök* képzőbokr járult. Nem valószínű, de teljesen az sem zárható ki, hogy ezeket a toldalékokat korábban talán még az *öl* vette fel. Az *öl* (egyik) fő jelentése 'az ember combja, hasa, illetőleg melle és behajlított karjai által alkotott homorulat' (TESz.; ÉrtSz.). A szemöldök alakja pedig homorú. Ezért gondolom, hogy a szem fölött lévő homorú, ív alakú szemöldököt elnevezhették a *szem* és az *öl* szó összetételével, amelyet még kicsinyítő képzőkkel, képzővel láttak el. Arra, hogy az elnevezés alapja lehet a szemöldök íves formája, a finn *silmäkaari*-t (szó szerint: szemív) hozom példának, amelynek a jelentését a finn értelmező szótár a hasonló jelentésű *kulmakaari* alatt így adja meg: „az ember és a majom szeme fölött lévő ív alakú csontkidudorodás; gyakran a szemöldökről is [mondják]” (saját fordításom; Nykysuomen sanakirja. Porvoo—Helsinki, 1966.). Balassi Bálintnak pedig két versében is metaforikus szókép alapja a szemöldök ív alakú formája: „Amhol szép Júlia, anyám helytartója | ez föld kerektségében, | Szemében nyilamot, *horgas kézijamot* | adtam *szemüldekében*” (Ez világgal bírő, felséges Cupidó...), illetve a törökből fordított „Ismét felvetette *szemöldök ijébe* | szép szemének idegét” kezdetű vers. Ehhez vö. még a 46. sort az 1577-ben latinból fordított-átdolgozott „Eurialusnak és Lucretiának szép históriájá”-ból: „Szemöldöke néki [Lucretiának] *kézív módra hajlott*, szeme fekete vala”.

A *szemöldök* *-dök* képzőjére, amely *-d* + *-k* kicsinyítő képzőkből alakult képzőbokr, lásd *vakondok* szavunkat, amelyben az *-n* + *-d* + *-k* kicsinyítő képzőbokr járult a szótóhoz. Ezt a szót a BesztSzj.-ből, 1395 k.-tól tudjuk adatolni (vö. TESz.; Gl.). — Megjegyzem, hogy amint utólag látom, a fenti etimológiai ötlet lényegében már a CzF.-ben is megtalálható, noha nyilvánvalóan téves megállapításokkal is keverve: „SZEMÖLDÖK... Ivet képező szörzet a szem fölött... Vagy öszvetett szó, melynek első alkatrésze *szem*, második *öldök*, ennek gyökere pedig a kerekhajlást jelentő *öl* (sinus, ulna), melyből *ölel* származott; az *öl* gyökből lett az elavult ige *öld*, azaz ölel, kerít, körülfog, s ebből *öldék*, *öldök*; vagy pedig maga az egész *-dök* képző tekinthető összetettnek. Mindenik esetben jelentése: ami a szemet mintegy öleli... A szemnek, illetőleg a testnek több részeit szintén ily öszvetett szók jelelik, u. m. szémhéj, szempilla, szemszőr, szemgolyó, agyvelő, szájjpadlás, orrczipa, lábfej, lábikra stb.”.

A. MOLNÁR FERENC